

**СІНЕРГЕТЫЧНЫЯ МЕХАНІЗМЫ РАЗВІЦЦЯ ЗАПАЗЫЧАНАЙ ЛЕКСІКІ
Ў БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ**

З 70-х гадоў XX стагоддзя актыўна развіваецца сінергетычная парадыгма агульнасістэмных даследаванняў, асновы якой былі закладзены Г. Хакенам і І. Р. Прыгожыным. Аб'ектам даследавання сінергетыкі з'яўляюцца дынамічныя дысіпатыўныя сістэмы. Дынамічны характар такіх сістэм вызначаецца іх знаходжаннем ў стане бесперапыннага развіцця. Дысіпатыўнымі называюць адкрытыя нелінейныя сістэмы, г. зн. сістэмы з уваходам і выхадам, якія могуць абменьвацца сваімі кампанентамі з іншымі сістэмамі і характарызуюцца чаргаваннем устойлівых і няўстойлівых стацыянарных станаў. Прычым нелінейны характар з'яўляецца асновай развіцця гэтых сістэм. Развіццё забяспечваецца ўзрастаннем энтрапіі (нестабільнасці кампанентаў), якая выводзіць усю сістэму з папярэдняга раўнаважнага стану, пераводзячы яе ў якасна новы стан, дзе сістэма на пэўны перыяд стабілізуецца да наступнага моманту энтрапійнага ўзмацнення. Таму, як адзначае І. Р. Прыгожын, для дысіпатыўных сістэм хаос з'яўляецца крыніцай новага парадку. Такая паслядоўная змена перыядаў стабільнасці і нестабільнасці атрымала назву «флуктуацыі», а кропка максімальнага ўзроўню энтрапіі – «кропкай біфуркацыі», ці дакладней «поліфуркацыі», таму што пасля яе дасягнення ў сістэме складваецца некалькі магчымых напрамкаў развіцця, якія называюцца «атрактарамі». Сама сітуацыя наяўнасці некалькіх атрактараў атрымала назву «тэзаўрус». Пры гэтым сістэма пераходзіць паміж кропкамі біфуркацыі дэтэрмініраваным чынам, але агульная траекторыя такіх пераходаў можа быць вельмі складанай і непрадказальнай (І. Р. Прыгожын). Так сінергетычная парадыгма апісвае рэальнасць як адкрытую нелінейную сістэму, якая пастаянна змяняецца і мае бясконцы выбар альтэрнатыўных варыянтаў развіцця (В. Л. Малахава).

Мова прадстаўляе сабой адкрытую дынамічную сістэму, якая не можа развівацца незалежна ад знешняга ўздзеяння і падпарадкоўваецца сінергетычным законам. Гэта паспрыяла станаўленню лінгвістычнага напрамку

сінергетычных даследаванняў, які развіваецца пачынаючы з сярэдзіны 90-х гг. XX ст. у працах У. І. Аршынава, Я. І. Свірскага, У. М. Базылева, І. А. Германа, С. К. Гураль, В. Л. Малахавай, Г. Г. Маўчанавай, Н. Л. Мышкінай і інш. У фокусе лінгвістычных сінергетычных даследаванняў знаходзяцца пераважна працэсы самаарганізацыі дыскурсу (С. К. Гураль). Аднак сінергетычныя працэсы праходзяць і на больш дробных моўных узроўнях. Пры гэтым адной з самых схільных да флуктуацый моўных падсістэм сістэм з’яўляецца лексічная.

Нестабільнасць лексічнай сістэмы звязана з характарам намінацыўных працэсаў, якія забяспечваюць яе папаўненне. Згодна з У. А. Карпавым у аснове ўзнікнення намінацыі ляжыць «моўны ўніверсум» – непаўната ведаў, якая стварае неабходнасць намінацыі пэўнай рэаліі. Стан універсуму актывізуе працэсы запаўнення лакун, якія могуць задзейнічаць як унутрымоўныя дэрывацыйныя механізмы, так і механізмы запазычання іншамоўных элементаў. Да ўнутрымоўных адносяцца матрычныя механізмы (М) як спосабы ўтварэння намінацый па моўнай аналогіі, якія задзейнічаюць марфалагічныя спосабы словаўтварэння, і механізмы расшчаплення значэння (Р) як аснова семантычнага словаўтварэння. Пры гэтым мова, з’яўляючыся адкрытай сістэмай, можа кампенсавать недахоп уласнага лексічнага матэрыялу шляхам запазычання (З).

Для кожнага (РМЗ) механізма вылучаецца сітуацыя яго актывізацыі. Такая сітуацыя называецца «акцэптарам» і прадстаўляе сабой адсутнасць засваення аднаго з РМЗ механізмаў пры наяўнасці ўсіх астатніх. Пры гэтым, як падкрэсліваюць А. Э. Біржакова, Л. А. Войнава, Л. Л. Куціна, «з’яўленне іншамоўнай намінацыўнай адзінкі на любым участку семантычнай прасторы служыць, як правіла, імпульсам, які выклікае контрнамінацыю сіламі мовы роднай». Таму намінацыўная сістэма, створаная пэўнай лексічнай адзінкай, імкнецца перайсці са стану моўнага ўніверсуму да стану максімальнага запаўнення ўсіх акцэптараў, што з’яўляецца сведчаннем канчатковага засваення іншамоўнай лексемы. Парадак запаўнення таго ці іншага акцэптара непрадказальны і нелінейны, што набліжае “акцэптар” да сінергетычнага атрактора, які забяспечвае далейшае развіццё сістэмы пасля дасягнення кропкі біфуркацыі. Прычым лексічная сістэма, з’яўляючыся адкрытай, задзейнічае ў працэсе намінацыі не толькі сувязі з камунікатыўным асяроддзем але і з лексічнымі сістэмамі іншых моў.

Аднак, згодна з У. А. Карпавым, развіццё намінацыўнай сістэмы мае канчатковую рэалізацыю ў якасці запаўнення ўсіх варыянтаў акцэптараў. Гэта прыводзіць да поўнага словаўтваральнага засваення запазычанага лексемы. Прыкладамі такіх поўнаасцю засвоеных запазычанняў з’яўляюцца словы, якія развілі як семантычную, так і марфалагічную словаўтваральную парадыгму, напрыклад, словы *лібрэта* (італ. *libretto*), *ванна* (ад ням. *Wanne*), і інш. Пры гэтым факт канчатковасці засваення іншамоўнай лексемы як фінальны этап развіцця сістэмы супярэчыць сінергетычнаму прынцыпу дысіпацыі і сведчыць аб лінейнасці развіцця такіх намінацыўных сістэм.

Але развіццё запазычаных лексем не абмяжоўваецца этапам іх засваення. Прайшоўшы этап словаўтваральнага засваення ў мове рэцыпіенце, такія запазычаныя адзінкі становяцца вяршынямі дэрывацыйных гнёзд, дэрываты якіх могуць уключацца ў новыя РМЗ-адносіны. Такім чынам сістэма намінацый з узаемазалежнымі дэрыватамі знаходзіцца ў стане пастаяннага развіцця. Прычым дэрываты запазычаных адзінак могуць стварацца як у мове-рэцыпіенце, так і запазычваюцца з іншых моў. Напрыклад, лацінская намінацыя *дыск* (лат. *discus*) 'кідальны снарад' падверглася расшчапленню значэння ў англійскай мове, стварыўшы значэнне 'носьбіт інфармацыі' (першапачаткова круглай формы), што дало магчымасць узнікнення шэрага дэрыватаў (*кампакт-дыск*, *ДВД-дыск*, *HDD-дыск*, *дыскета* і інш.). Усе гэтыя намінацыі былі запазычаны ў беларускую і рускую мовы, дзе ад намінацыі *дыскета* ўтварылася асобнае дэрывацыйнае гняздо, якое ўключае намінацыі *дыскетніца*, *дыскетка* і інш. Так у беларускай і рускай мовах сфарміравалася адзінае мультымоўнае лацінска-англійска-рускае дэрывацыйнае гняздо. Узнікненне такіх камбінаваных гнёзд сведчыць аб «размытасці меж» паміж мовамі і іх лексічнымі сістэмамі, што з'яўляецца яшчэ адным паказчыкам адкрытасці такіх сістэм.

Як усе сінергетычныя сістэмы, падобныя дэрывацыйныя гнёзды могуць развівацца як канструктыўным, так і дэструктыўным шляхам. Нароўні з моўным універсумам як канструктыўным атрактарам развіцця намінатыўнай сістэмы можа стварацца дэструктыўны атрактар страты камунікатыўнай актуальнасці пэўнай намінацыі. Пры гэтым нават актыўна ўжывальныя і шырока распаўсюджаныя словы з цягам часу могуць знікаць. Працягласць існавання такіх слоў можа быць рознай, і абсалютных спосабаў прагназавання «жыццёвага цыклу» гэтых адзінак, як і кампанентаў любой неўраўнаважанай сістэмы, не існуе. Так усё гняздо з вяршыняй *дыскета* паступова знікае па прычыне страты актуальнасці рэфэрэнтнага паняцця.

Прычыны страты камунікатыўнай актуальнасці з'яўляюцца адваротнымі прычынам запазычання, вылучаным Л. П. Крысіным: 1) страта неабходнасці намінацыі паняцця; 2) страта неабходнасці размежавання блізкіх паняццяў; 3) страта неабходнасці спецыялізацыі паняццяў (з'яўленне ўласнамоўнай намінацыі, якая забяспечвае спецыялізацыю) 4) з'яўленне больш лаканічнай спрадвечнай намінацыі ў мове рэцыпіенце; 5) страта запазычаннем статуса прэстыжу.

Процідзеянне гэтых прычын і прычын запазычання з'яўляецца адной з асноўных умоў існавання флуктуацый намінатыўнай сістэмы. Пры гэтым запазычаным лексемам могуць проціпастаўляцца ўласныя словы мовы-рэцыпіента (*трактар* – *цягач*; *хав-тайм* – *паўперыяд*) або лексемы, якія ўзніклі ў выніку дваінога запазычання (транскрыбаваная лексема + калька), такія як *інтэрнэт-сервіс* – *інтэрнэт-паслуга*; *ватэрпола* – *воднае пола*. У такой сітуацыі запазычаная адзінка мае некалькі патэнцыяльных шляхоў далейшага развіцця (атрактараў). Новая запазычаная адзінка можа: 1) быць не прынятай

мовай-рэцыпіентам, выцесненай уласным варыянтам; 2) быць прынятай мовай-рэцыпіентам і выцесніць з ужывання ўласны варыянт; 3) абодва варыянты могуць быць прынятымі мовай-рэцыпіентам з наступнай спецыялізацыяй іх ужывання.

Адчувальнасць сістэмы намінацыі як любой сінергетычнай сістэмы дазваляе вывесці яе з хаатычнага стану з дапамогай вельмі малых, але дакладных і своєчасовых уздзеянняў (А. Н. Князева). Па гэтай прычыне пры неабходнасці стымуляцыі выбару аднаго з сінанімічных варыянтаў, такіх як *ватэрпола – воднае пола*, трэба зыходзіць з колькасных суадносінаў ужывання кожнага з варыянтаў і з агульналінгвістычных прынцыпаў, такіх як моўная эканомія. Але пры гэтым трэба ўлічваць, што ў мове, як у любой сістэме здольнай да самаарганізацыі, найбольшая ступень парадку дасягаецца шляхам максімальнай адкрытасці сістэмы. Таму мэтанакіраваны ўдзел у рэгуляванні лексічных працэсаў можа прывесці да сістэмнай дэзарганізацыі.